

АНОТАЦІЯ

Рибачук А. І. Застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції). – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Київ, 2022.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням теоретичних засад і порядку застосування судами норм Конституції як норм прямої дії з огляду на наявну практику судів адміністративної, господарської і цивільної юрисдикцій та вироблення на цій основі висновків, практичних пропозицій і конкретних рекомендацій для ефективного судового захисту прав приватних осіб.

Героїчно долаючи зовнішні загрози у зв'язку із повномасштабною російською збройною агресією, Україна, отримавши 23 червня 2022 року статус кандидата на вступ до ЄС, незмінно крокує обраним шляхом європейського розвитку. Визнання України дійсно правовою державою, яка може претендувати на статус країни – рівноправного члена ЄС, вимагає існування в державі якісного, передбачуваного законодавства, що забезпечуватиме ефективність права (через співвідношення мети права і результативності дії норм законодавства), наявності інституцій, що здійснюють контроль за забезпеченням захисту прав і свобод людини і громадянина від протиправних порушень, у тому числі шляхом незастосування судами норм законів, які суперечать Конституції, при вирішенні судових справ.

Реформування судової системи у 2016–2017 роках на конституційному та процесуальних рівнях визначило нову роль норм Конституції при здійсненні правосуддя судами – нині кожний суд уповноважений застосувати норми

Конституції як норми прямої дії, якщо він дійде висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції, з подальшим зверненням суду до ВС для вирішення питання стосовно внесення до КСУ подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції КСУ (ч. 4 ст. 7 КАС України, ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України). Законодавчий припис судам застосовувати норми Конституції при розгляді справ був запроваджений для забезпечення верховенства права під час здійснення правосуддя судами і створення засад швидкого та ефективного відновлення довіри до судової влади після Революції Гідності 2013–2014 років (паралельно із реформуванням суддівського корпусу загалом).

Однак практичне застосування наведеного законодавчого дозволу на сьогодні характеризується відсутністю єдності підходів, оскільки від самого початку викликало неоднозначні процесуальні дії судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій в адміністративному, господарському та цивільному судочинствах, у яких діють уніфіковані процесуальні підходи до судового тлумачення в аспекті застосування норм Конституції. Насамперед це пов'язано з тим, що Конституція постає центральним джерелом права, окремі її норми є політико-правовими з особливим стилем їх викладення (норма за структурою не є трьохелементною), а сучасна українська законотворча діяльність не характеризується стабільністю й однозначністю змісту ухвалених законів. Також залишаються актуальними колізії тлумачення між правовими позиціями ВС та юридичними позиціями КСУ. Це вимагає вироблення нових теоретичних підходів до підстав і порядку застосування норм Конституції як норм прямої дії судами, спираючись на матеріали наявної судової практики судів різних інстанцій адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій.

Дисертація складається із *трьох розділів*, розподілених на *дев'ять* підрозділів, у яких дослідження розпочинається зі з'ясування теоретичних засад застосування норм Конституції як норм прямої дії судами адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій, через визначення й формування підстав і передумов застосування норм Конституції як норм

прямої дії цими ж судами, та завершується формуванням авторських підходів оптимізації порядку застосування судами адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій досліджуваних норм як норм прямої дії.

Об'єктом дослідження є адміністративні процесуальні, господарські процесуальні та цивільні процесуальні правовідносини, у межах яких застосовуються норми Конституції України як норми прямої дії. *Предметом* дослідження є застосування судами України норм Конституції України як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій).

Теоретико-методологічну основу дослідження становить система філософських, загальнонаукових і спеціальних методів, призначених для отримання об'єктивних, достовірних результатів, зокрема: *онтологічний, аксіологічний, інтегративний, системний, герменевтичний, прогностичний, компаративний, формально-логічний, догматичний, емпіричний та прагматичний*. Емпіричну базу дослідження склали результати вивчення понад 300 судових рішень (ухвал, постанов, рішень судів), у яких суди вирішували питання щодо застосування норм Конституції як норм прямої дії, а також рішення КСУ та ЄСПЛ.

У першому розділі «*Теоретичні засади застосування норм Конституції України як норм прямої дії судами адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій*» висвітлено стан наукової розробки проблеми застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії та вибір методології дослідження; розкрито сутність й форми прямої дії і безпосереднього застосування норм Конституції України судами різних юрисдикцій; з'ясовано та проілюстровано досвід країн континентальної й загальної систем права щодо підстав і порядку застосування норм Конституції загальними судами.

Уперше виокремлено спектр чинників, що впливають на безпосереднє застосування норм Конституції як норм прямої дії у конкретній справі і які охоплюють питання від політико-правових (зовнішніх і внутрішніх) до

конституційно-функціональних конкретного суб'єкта правозастосування, зокрема: 1) Конституція є політико-правовим документом з особливим стилем викладення норм, центральним джерелом права; 2) законодавче регулювання суспільних відносин в умовах воєнного чи надзвичайного стану (надзвичайні закони, норми законів ультраактивної дії, закони про внесення змін до ряду спеціальних законів, кожний із яких урегульовує окрему сферу суспільних відносин; норми законів, якими обмежуються окремі права і свободи людини і громадянина у зв'язку з новою законотворчою політикою під час воєнного стану тощо); 3) перехідне правосуддя в Україні, яке посилюється воєнним станом у державі; 4) загальна криза в державі, яка, на жаль, посилюється, і потреба у відновленні всієї України, а не тільки реформуванні її окремих сфер; дотримання судами європейських стандартів у сфері судочинства; б) існування колізій тлумачення норм права, втілених у правових позиціях ВС (який уповноважений застосовувати норми Основного Закону України як норм прямої дії, тобто здійснювати по суті проміжний конституційний контроль і фактично дискваліфікувати норми законів у конкретній справі), та юридичними позиціями КСУ (який у своїй юрисдикційній діяльності звертається до тлумачення норм законів України під кутом встановлення конституційності їх змісту із дискваліфікацією норми закону загалом, рішення якого є обов'язковими згідно зі ст. 151² Конституції України).

Уперше сформовано за чинним процесуальним законодавством авторську дефініцію поняття «застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії» – це прояв судового активізму у вигляді усунення із правозастосування в конкретній справі норм закону на підставі беззаперечного і безсумнівного висновку суду про їх суперечність Основному Закону України (матеріальна суперечність), та введення у правозастосування у зв'язку з цим норм Конституції як нормативного акта, яким справа вирішується по суті, з обов'язковим подальшим зверненням до Верховного Суду (Пленум) для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України

подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта (процедурні дії).

Обґрунтовано положення, що дія норм Конституції відбувається у різних формах реалізації права: 1) дія Конституції в часі, в просторі, за колом осіб (введення в дію); 2) виконання, дотримання, застосування конституційних норм; 3) спрямування та вимога до органів державної влади до прямого застосування норм Конституції. Текстуально це відбувається шляхом використання логіко-семантичних конструкцій: 1) «на основі» (наприклад, ч. 2 ст. 8, ч. 3 ст. 106); 2) «відповідно до» (зокрема, ч. 3 ст. 81, ч. 7 ст. 83, ч. 2 ст. 19 тощо); 3) «на виконання» (ч. 3 ст. 106); 4) «застосування» (ч. 3 ст. 8, ч. 2 ст. 129, ст. ст. 150–152 Конституції).

Доведено, що безпосереднє (пряме) застосування норм основного закону закріплене в ряді конституцій держав. Утім практичне втілення цього конституційного постулату звичайними судами у разі існування самостійного органу конституційної юрисдикції, а також за наявності значного масиву спеціальних законів не є значним та істотним. Конституційне та галузеве законодавства різних держав містять відмінні моделі забезпечення безпосереднього застосування норм конституції, у тому числі крізь призму дослідження відповідності законів конституції. Таке, як правило, виявляється на стадії судового захисту прав і свобод людини. У разі існування в державі відповідної системи, яка здійснює позапарламентські механізми контролю конституційності законів (конституційний суд, конституційний трибунал, конституційна рада тощо), пряме застосування норм конституції здійснює також такий орган. Тобто суди і орган конституційного контролю по суті здійснюють споріднену функцію – забезпечення верховенства конституції, однак різними методами і на різних стадіях правозастосування.

Другий розділ *«Підстави і передумови застосування норм Конституції України як норм прямої дії судами адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій»* містить три підрозділи, у межах яких, зокрема, розкрито потребу в застосуванні норм Конституції України під час здійснення

судочинства судами цивільної та господарської юрисдикції; виокремлено підходи адміністративних судів у застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії та з'ясовано специфіку застосування судами норм Конституції України у взаємозв'язку із рішеннями Європейського суду з прав людини.

На підставі вивчення численних судових рішень цивільної та господарської юрисдикції уперше виокремлено категорії справ (рішень, постанов судів та процесуальних ухвал), у яких можна простежити застосування норм Конституції: 1) приватні суб'єкти ініціюють захист від непропорційного втручання держави в особі її різноманітних уповноважених органів у приватноправову сферу і обґрунтовують власний захист потребою у застосуванні норм Основного Закону України; 2) симетричне ініціювання судових процесів – коли позивачем постає держава в особі уповноважених органів і звертається про захист власних інтересів до суб'єктів приватного права (справи про повернення земельних ділянок у власність держави); 3) процесуальні ухвали судів різних інстанцій про задоволення/відмову у задоволенні клопотань учасників процесів застосувати норми Конституції як норми прямої дії, а не приписи конкретних законів, і звернутися до ВС для подальшого вирішення питання про конституційність норм законів, які, на думку цих учасників, суперечать Конституції; 4) спори про право, що виникають у зв'язку із втручанням будь-кого у невідчужувані права фізичних осіб.

Досліджуючи різні форми застосування норм Конституції України як норм прямої дії, уперше виокремлено випадки безпосереднього, а не субсидіарного застосування норм Конституції в цивільному та господарському судочинстві: 1) суд формує власні висновки, насамперед, на конституційно-правовій нормі, незважаючи на наявне мотивування рішення, яке ґрунтується на тлумаченні галузевої норми чи їх сукупності та яке суд вважає недостатнім; норм та констатує неможливість розв'язання цих колізій через встановлення субординації норм під час судового правозастосування, чи неможливість

подолання прогалини у законі/праві або констатує правову невизначеність, що зумовлює потребу в застосуванні норм Конституції як норм прямої дії; застосування норми Основного Закону України як норми прямої дії.

Розкриття підходів адміністративних судів стосовно необхідності застосування норм Конституції побудовано на таких складових: 1) особливість предметної й інстанційної адміністративної юрисдикції, обумовлених специфікою адміністративного спору; 2) ідея і завдання адміністративної юрисдикції та ключові відмінності між нею та конституційною юрисдикцією; 3) головні категорії справ, у яких поширеним є застосування норм Конституції; передумови такого застосування судами; 5) які підходи адміністративних судів у процесі застосування норм Конституції України є найбільш сприятливими для приватної особи.

На підставі дослідження зазначених складових уперше розкрито підходи адміністративних судів до застосування норм Конституції як норм прямої дії, що містять такі складові: а) особливість предметної й інстанційної адміністративної юрисдикції, обумовлених специфікою адміністративного спору; б) завдання адміністративної юрисдикції та ключові відмінності між нею та конституційною юрисдикцією; в) ключові категорії справ, у яких застосування норм Конституції є поширеним; г) вади законодавства, відсутність наступності в законодавстві, надмірне втручання держави у приватну сферу особи тощо як передумови безпосереднього застосування судами норм Конституції; г) підзаконні нормативно-правові акти можуть ставати предметом судового контролю (адміністративне судочинство) і конституційного провадження залежно від питань, заявлених особою, мотивування уповноваженого органу й висновку суду з цього приводу; д) формування найбільш сприятливих підходів адміністративних судів у процесі застосування норм Конституції до спірних відносин щодо захисту порушених прав фізичних і юридичних осіб у межах сфери публічно-правових

відносин, у діяльності уповноважених на реалізацію владних управлінських функцій суб'єктів згідно з нормами та приписами КАС України.

Доведено, що концепція субсидіарності у прикладному аспекті полягає в застосуванні судами норм Конституції у взаємозв'язку з правовими позиціями ЄСПЛ та є елементом ефективного захисту прав на національному рівні. Субсидіарне застосування норм Конституції, рішень КСУ та практики ЄСПЛ є своєрідним фактором розвіяння (усунення) власних розумних сумнівів суду щодо правильності застосування чи тлумачення цих приписів законів. Вивчаючи юридичні позиції КСУ чи правові позиції ЄСПЛ, суд завжди повинен пам'ятати про обов'язковість рішень КСУ згідно зі ст. 151² та пряму дію норм Конституції відповідно до ст. 8 Конституції. Водночас Конвенція і практика ЄСПЛ згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» застосовуються судами як джерело права при розгляді справ. Системний зв'язок вказаної норми із ст. 9 Конституції свідчить, що суд під час розгляду справи у разі конкуренції позицій КСУ і ЄСПЛ повинен виходити із пріоритету юридичної позиції КСУ над правовою позицією ЄСПЛ, зважаючи на їх різний конституційний ґрунт. Інший підхід не сприятиме розвитку права.

Розділ III «*Оптимізація порядку застосування судами адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції норм Конституції України як норм прямої дії*» має складну структуру і поділений на *три* підрозділи, перший із яких у свою чергу містить *три* пункти. У розділі розкрито особливості процесуальних дій суду щодо обрання норми Конституції України чи іншої норми права, відповідно до якої суд вирішує справу, процесуальні дії судів у провадженнях за виключними обставинами після визнання Конституційним Судом України закону неконституційним та змодельовані авторські перспективи оптимізації належної правової процедури в застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії судами різних юрисдикцій.

Досліджуючи особливості процесуальних дій щодо обрання норми

Конституції України чи іншої норми права, відповідно до якої суд вирішує справу, розкривається правова і процесуальна процедура, у межах якої здійснюються процесуальні дії щодо застосування норм Конституції України як норм прямої дії. Також детально виокремлено ознаки закону, що суперечить Конституції України, як передумова його незастосовності судами. Завершується розкриття особливостей процесуальної процедури, під час якої застосовуються норми Конституції України як норми прямої дії, дослідженням специфіки процесуальних дій суду щодо перевірки закону чи іншого нормативно-правового акта на предмет відповідності Конституції України.

Обґрунтовано наявність різноманітних підходів у вітчизняній та зарубіжній доктринах до формування концепції «закону, який не може бути застосований судами як такий, що суперечить Конституції»: від абсолютної нікчемності закону до виключно оспорюваності його окремих положень суб'єктом приватного права при застосуванні закону в межах забезпечення загального блага (публічного інтересу). Доведено, що твердження (висновок) суду в судовому рішенні про суперечність закону Конституції за чинним процесуальним законодавством фактично перетворює закон на оспорюваний, а відтак він не застосовується тільки в разі, якщо таке обґрунтовує сторона спору й суддя враховує позицію сторони, оскільки її аргументи і мотиви суду (що ґрунтуються на внутрішньому переконанні суду) збігаються; або суд самостійно доходить заявленого вище висновку.

Уперше сформовано ознаки закону, який суперечить Конституції: а) вади змісту: приписи законів, які є очевидно несправедливими по суті; б) вади ієрархії: приписи підзаконних нормативно-правових актів, які очевидно суперечать змісту актів вищої сили; в) вади суб'єкта: норми підзаконного нормативно-правового акта, видані суб'єктом у перевищення його повноважень (порушення процедури ухвалення); г) вади темпорального значення: приписи законів, які є об'єктивно застарілими і вступають у суперечність із приписами актів, ухваленими пізніше (вирішення хронологічних колізій, як правило, без звернення до норм Конституції або

шляхом субсидіарного застосування норм Конституції); г) вади реалізації: фактична «мертвонародженість», незастосовність припису закону жодного разу з моменту ухвалення норми.

Розкрито сутність процесуальних дій, у межах яких суд аналізує закон на відповідність Конституції: а) на стадії відкриття провадження у справі й підготовки справи до судового розгляду (дії щодо розмежування судової та позапроцесуальної компетенцій та вирішення питання про можливість закриття провадження у справі у зв'язку з цим); б) на стадії судового розгляду (розгляд клопотань про суперечність норм законів Конституції; з'ясування обставин, дослідження доказів та здійснення правової кваліфікації відносин у справі; а також вирішення можливих питань ускладнення розгляду справи, зокрема зупинення провадження у зв'язку з об'єктивною неможливістю розгляду справи до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку конституційного провадження; в) на стадії перегляду рішень у порядку апеляційного провадження (процесуальні дії суду за зверненням однієї із сторін, як правило, у зв'язку з незгодою, що застосовано, на її думку, не норми конституційного закону, а норми Конституції як норми прямої дії); г) на стадії перегляду рішень у порядку касаційного провадження (здійснення офіційного тлумачення норм законів, формування правових висновків щодо застосування норм Конституції та фактичної дискваліфікації конкретних норм законів чи навпаки, фактичну конституціоналізацію застосованого законодавчого акта, спростовуючи аргументи сторони та мотиви одного із судів нижчого рівня, який суб'єктивно застосував норми Конституції як норми прямої дії).

Доведено обов'язок суду перевіряти зміст норми нормативно-правового акта на предмет її відповідності Конституції (встановлення матеріальної чи процесуальної суперечності), який проявляється в певних процесуальних діях: а) перевірка судом норми на предмет її відповідності Конституції з власної ініціативи; б) вирішення клопотань однієї з сторін на користь застосування норм Конституції; в) вирішення питання про звернення до ВС стосовно внесення ним до КСУ подання щодо конституційності закону чи іншого

правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції КСУ; г) вирішення питання застосування норм Конституції як законодавства, відповідно до якого суд вирішує справу по суті (зокрема, у межах перегляду справи на стадії судового тлумачення ВС звертається до членів Науково-консультативної ради при ВС з метою отримання відповідних науково-правових висновків для підтвердження чи спростування матеріальної суперечності).

При дослідженні процесуальних дій судів у провадженнях за виключними обставинами після визнання Конституційним Судом України закону неконституційним уперше зроблено висновок про процесуальну множинність дій суду і множинність процесуальних наслідків у закріпленому в процесуальних кодексах сучасному процесуальному порядку застосування норм Конституції як норм прямої дії, що не сприяє правовій визначеності, та у практичному аспекті може створити надмірну дискрецію судів з приводу істотного відступу від букви і духу Конституції.

Запропоновано авторську процедуру оптимізації застосування норм Конституції в частині оперативної взаємодії між судами всіх інстанцій, забезпечення системи стримувань і противаг між гілками влади та недопущення викривлення змісту норм Конституції й послаблення їх дії під час правозастосування судами. Запропоновано процесуальну модель звернення судів до ВС: суди зупиняють провадження у справі на підставі власного переконання про суперечність норми закону Конституції з наступним зверненням до ВС із подальшим переданням питання на розгляд Пленуму протягом тримісячного строку. У результаті доведено, що за такого оперативного двостороннього зв'язку між судами всіх інстанцій щодо проблеми вирішення питання права, яке має фундаментальне значення, відбувається проміжне зняття дискусійності конституційності змісту конкретного припису закону Пленумом ВС шляхом його динамічного тлумачення субсидіарно із нормами Конституції, Конвенції та практики ЄСПЛ, що впливатиме на стабільність правопорядку правозастосовною діяльністю судів на засадах верховенства права.

Ключові слова: верховенство норм Конституції; пряма дія норм Конституції; застосування норм Конституції України судами; адміністративне судочинство; господарське судочинство; цивільне судочинство; процесуальні дії; неконституційний закон; судова практика.

- *Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.*
- Law. The Academician F. H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law

a

n

d

r

–2017 at the constitutional and procedural levels determined a new role of the norms of the Constitution in the administration of justice by courts – now if it comes to the

E

n

A

t

d

r

m

e

i

p

n

r

i

e

s

n

t

e

r

u

a

r

t

s

P

h

a

i

e

p

tsymmetric initiation of legal proceedings – the state acts as the plaintiff represented

P

o

o

f

o

c

N

-152 of the Constitution)

's interference with the inalienable rights of individuals.

's conclusion on this matter;

c

ò

a

n

t

h

o

r

,

's review of the norm for its compliance with the Constitution on its own initiative;

a

o

f

h

ь

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Монографія

к 1. Рибачук А. І. Розділ 2.7. Пряма дія конституційних норм в судовій
практиці: сучасний стан розвитку. *Застосування судами Конституції України: доктрина і практика: монографія*. Київ : ВАІТЕ, 2022. 604 с. С. 228–250.

f

Стаття у науковому періодичному виданні, що індексується

fi

в наукометричній базі Scopus

e

2. Rybachuk A. (2022) 'Judicial application of constitutional provisions as directly applicable in the continental legal system countries', *Int. J. Public Law and*

f

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях

U

к 3. Рибачук А. Застосування норм Конституції України як норм прямої дії у
процесуальній процедурі розгляду судової справи. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 137–144. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-3313/2021.5.24>.

i

n

e

4. Рибачук А. І. Підходи адміністративних судів у застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 1. С. 13–23. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.1.3>.

– legal law affecting its applicability by the court. *Entrepreneurship, Economy and*
Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Рибачук А. І. Застосування норм Конституції у процесуальній процедурі розгляду судової справи. *Актуальні проблеми судового права: матеріали міжнар. конф.* (Харків, 23 квіт. 2021 р.) / редкол.: Л. М. Москвич та ін. Харків : Право, 2021. С. 245–247.

7. Рибачук А. І. Рішення Європейського суду з прав людини як джерело права, що застосовуються судами під час здійснення цивільного судочинства у взаємозв'язку із нормами Конституції України. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України: зб. наук. праць учасників IV наук.-практ. круглого столу* (Київ, 17 черв. 2021 р.) / упоряд. В. М. Короленко. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. С. 161–170.

8. Андрій Рибачук. Застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії під час розгляду виборчих спорів. *Захист виборчих прав адміністративними судами в Україні: зб. тез доповідей IV Міжнар. наук.-практ. конф.* «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (Київ, –2 лип. 2021 р.). Київ : ВАІТЕ, 2021. С. 252–256.

9. Рибачук А. І. Правила застосування норм Конституції у країнах континентальної системи права: законодавче закріплення. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф.* (Чернівці, 29 жовт. 2021 р.) / редкол.: О. В. Щербанюк та ін. Чернівці : 2021. С. 321–323.

10. Рибачук А. І. Оптимізація належної правової процедури у застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії судами загальної та спеціальної юрисдикцій. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та*

господарське судочинство України: зб. матеріалів П'ятого наук.-практ. круглого столу (Київ, 7 черв. 2022 р.) / упоряд. В. М. Короленко. Київ : Електрон. текст. дані. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2022. 1 електрон. опт. диск (CD-R). С. 60–66.